

ՓԱՅԼԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԱՅՆԹԱՐՅԱՆ

ԵՂԻՇԵԻ «ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԱՆԻՔՆԵՐԸ

(Շարադրություն՝ կարդացված Սրբոց Վարդանանց հիշատակին
Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի կազմակերպած հանդեսում)

վելի քան հազար հինգ հարյուր տարիների վրանք ունեցող, հայ ժողովրդի համար անսահմանորեն սիրելի այս ստեղծագործությունը հոյակապ է իր գաղափարական և գեղարվեստական արժանիքներով: Մեր խոնարհ նախնիքներից նա մեզ ավանդ է տրվել որպես պաշտելի նշխարք, որն ամենայն հարազատությամբ բյուրեղացրել է հայ ժողովրդի հայրենասիրական, ազատասիրական և եկեղեցասիրական աննկուն ոգին: Նվիրական այս դյուխգործոցը հայ երախտագետ ժողովրդի համար հանդիսացել և այժմ էլ հանդիսանում է այն ակնադրյուրը, որտեղից միշտ էլ ներշնչվել է նա Հայրենիքի և ազատության համար մղած իր հերոսական պայքարներում: Վարդանանց հերոսամարտը մեր պատմության փառապատկեր է, իսկ նրա գեղարվեստական հոյակապ վերարտադրությունը՝ Եղիշի դյուխգաներգությունը՝ մեր հին մատենագրության ոսկեհատ էջը: Եվ այս փաստը միանգամայն պայմանավորված է նրա գաղափարական ու գեղարվեստական բարձր արժանիքներով:

Բանասիրության մեջ երկար վիճարկվել է այն հարցը, թե արդյոք Եղիշեն առաջին հերթին պատմիչ է, թե բանաստեղծ, այս բաների իսկական առումով: Այս վեճն ինքնին վկայում է Եղիշի ստեղծագործության բարձր արվեստի մասին: Հեղինակավոր մի շարք հայագետներ ճշմարտացի դիտել են, որ Ե-

ղիշի պատմությունը «դյուխգաներգություն» է, գեղարվեստական ընդհանրացումներով, բանաստեղծական ջերմ շնչով ու եռանդով զրկված մի հիանալի «քերթված» է: Իր գեղարվեստական բարձր արժանիքներով նա առանձնացած փայլուն երևույթ է մեր պատմագրության մեջ:

Եղիշեն ունի շափազանց կիրթ ձաշակ, որը ձուլվելով մշակված մտածելակերպի և անկեղծ ու վարակիչ հուզականության հետ, այդ ստեղծագործությանը տվել է առանձին հմայք ու արժեք:

Եղիշի հիանալի աֆորիզմները, դարձվածքները սրբագործվելով դարերի ընթացքում հնչում են բյուրեղացած պատգամների պես:

Եղիշեն իր ապրումներն ու գաղափարները չի թվում սոսկ որպես փաստական արձանագրություն: Իր մեծ տաղանդի ամբողջ տարողությամբ տալով Վարդանանց հերոսամարտի նկարագրությունը՝ հայ ժողովրդի անձնուրաց հերոսությունը, մարտական վերվր, հայրենասիրությունը, նա վարպետորեն կարողանում է նույն զգացմունքները ներարկել ընթերցողի հոգու մեջ: Նա գեպեբըրը նկարագրելիս հուզվում է, թախծում, զայրանում է, ատում, ոգևորվում է, հիանում, գովում ու դատապարտում է այնպիսի անկեղծությամբ և դյուրազգաց ոգով, որ հազար հինգ հարյուր տարիների ընթերցողներից և ոչ մեկը անհաղորդ չի մնացել հեղինակի ապրումներին:

5-րդ դարի ազատագրական պայքարի վճռական պահին, երբ հայ ժողովրդի համար արդեն որոշակի կերպով սրալո էր «լինել թե չլինել» ու ողբերգությունը, լուսեղեն տեսիլքի նման հայտնվում է նդիշեն, իր հետ բերելով ամենքին հայտնի հետեյալ նվիրական պատգամը. «Ման իմացեալ անմահութիւն է»: Վախենալու կամ նահանջելու էլ ի՛նչ առիթ ունի հայ ժողովուրդը, երբ նա գիտակցված կերպով էր գիմալորում մահը. չէ՞ որ՝ «Ուր գիտէ զմահ, ո՛չ երկնչի ի մահնէ», — պատգամում է դարձյալ նույն նդիշեն:

Հայերենի բնականացող վտանգը, հայ ժողովրդի հոգու նվիրական խորան Հայաստանյայց եկեղեցին սավերելու սպառնալիքները, հայ ժողովուրդը աղբյուրի բնաջնջելու հոխորտանքները — ոչնչով չկարողացան սառնանել հայ մարդկանց անձուրաց ոգին ու արիությունը: Իրենց Հայրենիքը, Ազգն ու եկեղեցին պաշտպանելու անհողող վճռականությունն առաջ պարսիկներին անգամ ստիպված եղան խոստովանելու, որ հայերն ինչ-որ տարօրինակ մարդիկ են՝ «Ո՛չ ի կապանաց զանգիտենն և ո՛չ ի տանջանաց երկրնչին... Զմահ Բան զկեանս բնութեն: Ո՛վ է որ կարէ նոցա դիմակաց լինել»:

Նդիշեն հավաստիացնում է, որ չնայած հայերը գիտակցում էին պարսիկների թվական առավելությունը իրենց համեմատությամբ, սակայն այդ երբևէ երկյուղ չէր ներշնչում նրանց սրտերում և պատրաստ էին «ի սպանանել և ի մեռանել»:

Ազատագրական մաքառման այդ հերոսական և բախտորոշ դրվագների բնութագրության ժամանակ նդիշեն չի զլանում իր ուղղակի միջամտությունը, որպեսզի սովելի ներգործի գալիք սերունդների հոգիների վրա, պատվաստի նրանց անձնուրաց հավատարմությամբ պայքարելու և զոհվելու զգացմունքը, հայրենի հողը, ազգային սրժանապատվությունը, եկեղեցին, կրոնը պահպանելու համար:

Հայ ժողովրդի սխրագործությունների մի հիանալի դրվագ է Ավարայրի ճակատամարտին նախորդած Բազրեանդի դիմադրությունը: Նդիշեն մեծ խանդավառությամբ է դրվատում այդ դեպքի իրադարձությունները, որոնք սրտառույշ տպավորություն են թողնում բնթերցողի վրա:

Բանաստեղծ պատմիչը խորունկ ատելությամբ է համակում հետնորդ սերունդներին՝ սրբազան Հայրենիքի բոլոր գույնի թշնամիների հանդեպ: Նա ողբշնչում է մեզ մինչև արյան վերջին կաթիլը անհողող պայքար մղել Հայրենիքի թշնամիների հանդեպ: Նդիշենի բոլորածած այդ ատելությունը բոլոր ժամանակների համար անհրաժեշտ է և ճշմա-

րիտ՝ հաղթել կարենալու համար: Ժողովուրդը պետք է գիտենա ատել ամենաանհաշտ կերպով՝ իր արյանը ծարավի բոլոր ոսոխներին:

«Ներկիւղ քերահաւատութեան է նշանակ, գրեհաւատութիւն մեք ի մէջ վաղ մեծեցաք, բնդ նմին և երկիւղն փախիցէ ի մտաց և խորհրդոց մերոց», — խոսում է նդիշեն հայոց քաջամարտիկ սպարապետի բերանով: Իր նվիրական Հայրենիքն ու նրա սրբությունները կյանքի գնով պաշտպանելու համար զենք վերցրած ժողովուրդը չէր վարող թերահավատ լինել իր գործի արդարության, իր հաղթանակի հանդեպ: Այդ թերահավատության բացարձակ բացակայություն էր, որ նրանց սրտերը լցրել էր արիությամբ, աննահանջ կոռովով, որը միահյուսվելով իր գործի արդարությանը լիապես գիտակցած համոզմունքի հետ, մեր ժողովրդին տարավ դեպի հերոսականություն: Այդ անսասան հավատով էլ պայմանավորվում է հայ ժողովրդի պատմական և բարոյական հաղթանակը:

Ազգային ինքնագիտակցությունը, առանց նկատի առնմանափակումների, վարդապետ հերոսամարտի օրերին հատկապես, բարձր է եղել հայ ժողովրդի հասկացողության մեջ: Նա շատ լավ գիտեր, թե ինքն էլ ապրելու իրավունք ունի, ինքն էլ է ստեղծել իր գեղեցկությունները և ինքն էլ պետք է վաշխի դրանց բարիքները, ուստի և ինչո՞ւ նահանջել հաղկերության սպառնալիքների առաջ, ինչո՞ւ սրբազոյժվեն հայի նվիրական տառաքները, ինչո՞ւ թուլ տալ, որ հայ հողը նվաճվի օտար հարստահարողներից: Նդիշեն լազմիցս խթանում է հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, որպեսզի նրան ներշնչի իր իրավունքներն ու նվաճումները ոչ ոքի չզիջելու համառ հաստատականություն և անվեհեր արիություն. «Յայսմ հաւատոց զմեզ ո՛չ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակ և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր և ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամենայն գինչ և դառն հաւուածք»:

Նդիշեն իրավացի կերպով ճակատագրական նշանակություն է տալիս հզոր թշնամու դեմ ազգային միասնական ճակատ կազմակերպելու խնդրին: Թշնամուն ամենայն պատրաստակամությամբ դիմադրելու համար անհրաժեշտ պայման է համախմբվածությունը մի դրոշի ներքո: Հայրենիքին սպառնացող վտանգի ճակատագրական բույններին հայ ժողովրդի լաջն շրջաններում հաճախ է հանդես գալիս անխախտ միասնականություն, կուռ համախմբվածություն: Այդ միությունը հատկապես նկատելի է Վարդանանց պատերազմի հերոսական օրերին, երբ հայ ժողովուրդը միաձուլվել, գրանիտյա ամ-

րությամբ պաշտպանեց իր սրբութիւններն ու իրավունքները, թեև իր վարար՝ արյունով ներկեց իր իսկ հողը: Ահա՛, թե ինչո՞ւ Եղիշեն ամենայն իրավասությամբ և անկեղծությամբ ջատագովում է ազգային միասնական ձևկատը և համախմբվածությունը:

Եղիշեն վրդովմունքով և ատելությամբ է խոսում բոլոր այն վասակների մասին, որոնք ոտնձգություններ էին անում՝ ջլատելու և կազմալուծելու հայ ժողովրդի միասնականությունը հօգուտ օտար նվաճողների: Եղիշենի այդ անհաշտ ատելությունը թշնամիների հանդեպ այնքան է մերվել հայ ժողովրդի զգացմունքների հետ, որ հազար հինգ հարյուր տարի առաջ նրա դատապարտածները նույն խստությամբ դատապարտվում են այսօր հայ ժողովրդի կողմից, որպես ազգային ոճրագործ դավաճաններ: Որքա՛ն իրավացի պիտի լիներ բանաստեղծ պատմագիրը, որ նրա ժամանակին դիտած դավաճան անհատը հետագայում պիտի դառնար դավաճան անհատականություն:

Եղիշենի ազգային միասնականության ջատագովությունը, իհարկե, չի սահմանափակվում այդ միասնականությանը քար գցող պառակտիչ դավաճանների դատապարտությանը, այլ հատկապես ամբողջականում է այդ միասնականությունը խարսխող առաքինիների փառաբանությամբ: Մեծապես նախանձախնդիր լինելով համազգային միասնականության, հատկապես այդ առաքինիներն են Եղիշենի ջատագովության կենդանի արտահայտիչները: Նրանք են, որ անձնուրաց նվիրվածություն են ցուցաբերում Հայրենիքի պաշտպանության վեհ գործին և դրանով իսկ առավել ևս ամրացնում ազգային պաշտպանության ձևկատը, լավ գիտակցելով, որ առանց այդ հանգամանքի իրենք արդեն իսկ դատապարտված կլինեն պարտություն:

Ավարայրի պատմական հերոսամարտը դրսևորեց մեր ժողովրդի միասնական, անքակտելի կարողությունը, վիթխարի սխրագործությունների ընդունակ անհողդողդ ոգին և արիությունը, հայրենասիրությունը, ազատասիրությունը, եկեղեցասիրությունը, որոնք այնքան վառ գույներով և հուզականությամբ վերարտադրել է պատմիչը: Մամիկոնյանների դուցազնական քաջագործությունները նկարագրված են մեծ ոգևորությամբ, կրթութանդամաբանությամբ, ի հակակշիռ վասակների ազգությաց դավաճանությանը: Այս երկու եզրերի (կամ թշնամության) միաժամանակյա նկարագրությունը առիթ է տվել բանաստեղծ մատենագիրին՝ առավել թանձր գույներով դրսևորելու իր գաղափարներն ու աշխարհայացքը և, ի միջի այլոց, համազգային միասնական ձևկատի վիթխարի առա-

վելությունը Հայրենիքի պաշտպանության վեհ գործում:

Եղիշենի մոտ խոշոր առավելություն է հայ անվեհեր կանանց ռազմաբեմի վրա հանդես բերելը: Նրանց ինքնանվեր պատրաստակամությունը, Հայրենիքի պաշտպանության համար վեհ վերցրած իրենց ամուսիններին օգնելու անընկճելի կամքը, հիանալի շարժաշունչությունը Եղիշենի այնպիսի անկեղծությամբ, այնպիսի հիացմունքով և, վերջապես, այնպիսի կենդանի գույներով է հասցրել մեզ, որ մենք այսօր հիանալ միայն կարող ենք:

Գաղափարական վերլուծման ժամանակ առանձնապես ակնառու է Եղիշենի անսպախար լավատեսությունը: Ամբողջ ստեղծագործության մեջ դուք չեք գտնի հուսահատական մի որևէ արտահայտություն, մի որևէ ճիշդ թեև ճիշտ է, որ Եղիշեն երբեմն ողբում է, սակայն այդ էլ նրա համար միմիայն, որ դրանով ավելի՛ ևս բորբոքի գալիք սերունդների հայրենասիրությունը, ազատասիրական զգացմունքները, հայրենական սրբությունների անաղարտության հանդեպ տենցած նախանձախնդրությունը, հոգեկան կորույն ու արիությունը:

«Ոչ յօժարիցեմք գրչուառուրիս մեռոյ ազգիս ողբալ», — խոստանում է Եղիշեն իր պատմության հենց սկզբում: Եվ նա հավաստարիմ է իր խոստմանը: Նա խորունկ թախիծով է նկարագրում հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը, տառապանքը, դավաճան տարրերի ազգակործան քաղաքականությունը և նրա հետևանքները, սակայն այդ բոլորի հանդեպ ունի այնպիսի հզոր պատվարներ, ինչպիսին են հայ ժողովրդի հերոս որդիների դուցազնական ոգին և արիությունը, որտեղից էլ բխում է նրա պատճառարանված և առողջ լավատեսությունը:

Հակառակ թշնամիների թվական խիստ դերազանցությանը, իր Հայրենիքի պաշտպանության համար զենքի դիմած ժողովրդի առաջ Եղիշեն այսպես է խոստովանեցնում հղոր հակառակորդին. «Ո՛ր կարից է կալ առջի դոցա յանդուզն յարձակմանդ»: Եվ Եղիշեն չէր սխալվում: Նա հավաստացած էր, որ հայ ժողովրդը մղում էր ազատագրական արդարացի պատերազմ, պաշտպանում էր Հայրենիքի սրբազան հողը, որովհետև այդ հավատքը ժողովրդին էր, և իսկապես այդ հավատքով էլ հայ ժողովրդը բարոյապես հաղթեց Ավարայրում: Եղիշենի լավատեսությունը ճշմարտացի է, և այդ իսկ պատճառով դարեր շարունակ ուժ ու վստահություն է ներշնչել հայ ժողովրդին:

Եղիշեն մեծ վարպետությամբ գեղարվեստականորեն մշակել և շաղկապել է դեպքերն ու դեմքերը: Դեպքերի հաջորդական զարգացումը տեղի է ունենում դեմքերի ան-

հրաժեշտ միջամտությամբ: Հաճախ այդ զարգացումը առաջ է դնում դրամատիկ ձևով, երբ դեմքերը իրենք են խոսում ու դորժում առանց հեղինակի անմիջական միջամտության, մի բան, որը պատմագրությանից ավելի վիպասանություն է: Դեպքերի և դեմքերի այսօրինակ զուգորդությունը միանգամայն գեղարվեստագետ պատմիչի տաղանդի ծնունդ է:

Եղիշեի մոտ, այլ կերպ ասած, կերպարները կամ հերոսները բնութագրված են առանց արտաքինի նկարագրության: Եղիշեն վարպետ է նրանց հոգեկան աշխարհի համալիր կամ այլասերվածությունը դրսևորելու մեջ: Նա հատկապես պրպտում է ու վերլուծում լայնասական կերպարների ներաշխարհը և վերջիններիս դատապարտում անխնա ցատտով: Ընթերցողը անմիջապես կնկատի նրանց նենգությունը, ստորությունը, դաժանությունը, հայրենադավ և ազգուրաց ոգին, նրանց մարդատյաց բնավորությունը:

Եղիշեն ընթերցողների հոգիների մեջ արդահատանք և ատելություն է առաջացնում այդ վատերի հանդեպ, իսկ մյուս կողմից սեր և պատկառանք է ներշնչում դրականների կամ լավերի հանդեպ: Հայրենիքի պաշտպանության, հայ ժողովրդի ազատության, Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու շինության և անասանության համար իրենց կյանքը նվիրաբերած քաջամարտիկ հերոսները անջնջելի տպավորություն են թողնում: Նրանց ուղղակի բնութագրության մեջ Եղիշեն քիչ ժլատ է թեև, սակայն նրանց վեհամեծք բնավորությունը, արիությունը, անաղարտ հոգին աճեցրել և զարգացրել է գործողությունների մեջ, հերոսամարտի դառն ընդհանրություններին:

Եղիշեն իր կերպարների հաջող գեղարվեստական անհատականացման շնորհիվ մեզ թողել է անոճներ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի իդեոլոգիական ուրույն ամբողջություն է:

Վաղուց է Հազկերտը նույնացել բռնակալության հետ, Միհրներսեսը՝ նենգության, Վասակը՝ ազգուրաց դավաճանության, Վարդանը՝ հայրենասիրության, ազատասիրության ու խիզախության, Ղևոնդը՝ հայրենի սրբությունների հանդեպ եղած նախանձախնդրության և նրանց պաշտպանության հետ:

Եղիշեին հաջողվել է կերտել ժամանակի առաջ չնահանջող իր ստեղծագործությունը՝ մասնավորապես իր ճշմարտացիության շնորհիվ: Այդ ստեղծագործությունը զուրկ է արվեստականությունից, և այդ իսկ պատճառով հեղինակի խոհերն ու զգացմունքները խիստ տպավորիչ են և վարակող: Չես կարող չատել նրանց, որոնց Եղիշեն ինքն ատում է, չես կարող չսիրել նրանց, որոնց Եղիշեն ինքը սիրում է, չես կարող չթախծել, երբ ինքը Եղիշեն թախծում է, չես կարող չզայրանալ, երբ ինքը Եղիշեն զայրանում է, վերջապես չես կարող չոգևորվել, չհպարտանալ, երբ ինքը Եղիշեն այդ բոլորը ապրում է: Եղիշեի «Վարդանանց պատմության» գեղարվեստական առավելագույն արժանիքը, մեր համեստ կարծիքով, հենց դրանումն է:

Հայ ժողովուրդը երախտագետ է Եղիշեի հանդեպ և, կարծես Եղիշեի համար հատուկ մի գեղեցիկ բառ է ստեղծել՝ «ոսկեծղի»: Մեր ժողովուրդը արժանավալել կերպով գնահատել է Եղիշեի «ոսկեծղի» լեզվի և ոճի չզերազանցված գեղեցկությունը: Այդ լեզուն հույակապ է, վալերուշ, հղկված, ճոխ, լի քնարերգությամբ, ունի բյուրեղյա պարզություն և դիպուկություն: Եղիշեի ոճը նույնպես հույակապ է, կենդանի, գունագեղ, կշռադատված, զուրկ չինժու խրթնարանություններից, դյուրասահ և ճկուն:

Եղիշեն լեզվի և ոճի խոշոր վարպետ է: Նրանից ազդվել և սովորել են հետագա բոլոր հայ մատենագիրները:

«Ավարայրի բլրու» հորջորջումը ժողովուրդն է տվել Եղիշեին:

